

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося, не культивувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, безпосередньо набуває світоглядного значення. Світогляд людини не може бути повним, досконалим, якщо у ньому відсутні знання щодо сутності права. Проте «участь» у його формуванні — не єдиний прояв реального значення положень, викладених у даному розділі.

Немає, ясна річ, людини, котра у своєму буденному житті не вживала б таких слів, як «право», «права», «свобода», «обов'язок» та ін. Адже саме до цих термінів (точніше, до понять, що ними позначаються) вдаються тоді, коли виникає потреба довести обґрунтованість своїх вимог, очікувань, намагання виправдати свої вчинки і дії. А переконливість, ефективність застосування у таких випадках зазначених понять і термінів відчутно посилюється, якщо їх розуміння ґрунтується на наукових висновках та аргументах.

1. Право як загальносоціальне явище

У слов'янських мовах словом (терміном) «права» позначаються поняття, які відображають різні соціальні явища. Явище, що виникає та існує незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Інше явище, котре має ту ж назву — це наслідок виключно державної діяльності, втілення її волевиявлення. Зважаючи на це, необхідно розрізняти відповідно права загальносоціальне і, так би мовити, спеціально соціальне, умовно кажучи, юридичне.

Загальносоціальне право — це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх од-нойменних суб'єктів.

Залежно від виду носіїв цих можливостей роз-різняють права людини; права сім'ї, нації (народу), інших соціальних спільнот (класів, прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо); права людства.

2. Поняття основних прав людини

Основні права людини — це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та роз-витку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і ма-ють бути загальними та рівними для всіх людей.

Отже, **по-перше**, це певні свободи людини, тоб-то її спроможність діяти певним чином або ж утри-муватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечи-ти собі належне існування, розвиток, задоволення тих потреб, які сформувались. І якщо йдеться про *основні*

права, то під ними слід розуміти саме такі можливості, без котрих людина не може нормаль-но існувати. Що значить «нормально»? Відповідь на це запитання зумовлюється біологічною і соціального обґрунтованістю потреб людини. Варто наголосити, що самі потреби як результат історич-но-природного та соціального розвитку людини не є незмінними.

По-друге, зміст і обсяг можливостей людини за-лежать насамперед від можливостей

усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку. І з цього боку права людини — явище цілком соціальне: породжуються вони самим суспільством.

По-третє, ці можливості за їх основними, «початковими» показниками, «дозами» мають бути рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (від слів «правильний», «справедливий», «праведний» тощо).

Тому, **по-четверте**, вони не повинні будь-ким відчужуватись, відбиратись, відтак не можуть вони бути і «дарунком» з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

У різних організаціях (зокрема міжнародно-правових) та в національному законодавстві, в науковій, публіцистичній літературі часто-густо вживається вираз «права і свободи людини». Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й донині однозначно не з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «права» і «свободи» практично використовуються як синоніми. І якщо зміст поняття прав людини розкривається тут через філософську категорію «можливостей», то така його інтерпретація обіймає мабуть також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей можна зустріти, так чи інакше, у працях плеяди юристів, суспільствознавців. Що ж до інших інтерпретацій даного поняття у сучасній науковій літературі, зазначимо лише, що вони можуть бути зведені у найзагальнішому вигляді до таких:

1) права людини — це певним чином встановлена її свобода;

2) права людини — це певні її потреби чи інтереси;

3) права людини — це вимоги про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству;

4) права людини — це певний вид (форма існування, спосіб прояву) моралі.

Усі зазначені підходи (окрім першого) відображають, як видається, досить суттєві, проте не онтологічні, не «субстанціональні» статуси досліджуваного феномена. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтологічну соціальну сутність прав людини.

3. Класифікація основних прав людини

Ця класифікація набуває практичного значення, зокрема, при побудові Конституції та інших законів будь-якої держави (в тому числі України), оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав у законодавстві.

Що ж стосується прийнятих у 1966 р. Міжнародних пактів про права «соціальні, економічні і культурні», а також про права «громадянські і політичні», то видова класифікація, відображена у цих назовах, котра хоч і означала на той час значний крок уперед, зараз уже навряд чи видається взірцевою з точки зору суспільної науки і не завжди здатна задовольнити право регулятивну практику. Зокрема не можна не відзначити, що всі права людини є соціальними у тому відношенні, що вони обумовлені соціумом, суспільством, як за змістом, так і за засобами їх здійснення. З цієї позиції, «несоціальних» прав людини (особи) взагалі існувати не може. Стосовно ж так званих громадянських прав, то таке поняття (як і сам термін) пов'язується, асоціюється природним чином з правами саме громадян тієї чи іншої держави (тобто не всіх, не будь-яких людей). А тому зазначене поняття не є тотожним поняттю особистих (точніше — особистісних) прав людини.

Розмежувати основні права за певними групами можна насамперед за *змістом*

(характером)

потреб людини, котрі цими правами забезпечуються. Тоді класифікація матиме такий вигляд:

фізичні (інакше кажучи, вітальні, тобто жит-теві) права — це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біо-логічних, матеріальних потреб (зокрема права на життя; фізичну недоторканність; вибір місця про-живання; безпечне природне середовище; житло;

належний рівень, матеріального забезпечення; вла-сність на предмети споживання; медичне обслуговування та інші види соціального захисту);

особистісні права — це можливості збережен-ня, розвитку і захисту морально-психологічної ін-дивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, право на ім'я; честь і гідність; свободу су-мління, переконань та їх прояву й поширення); .

культурні (гуманітарні) права — це можли-вості збереження і розвитку національної самобут-ності, доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому вдосконаленні (зокрема, право на освіту й вихован-ня; користування надбаннями культури і мис-тецтва; наукову, технічну і художню творчість; ав-торські права);

економічні права — це можливості людини ре-алізовувати свої здібності, здобувати засоби для іс-нування, беручи участь у виробництві матеріаль-них та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; спри-ятливі умови та справедливу оплату праці; відпо-чинок і дозвілля);

політичні права — це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а та-кож громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, право на громадянство та

правосуб'єктність;

участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у державному управлінні суспільством; участь у створенні й діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав і свобод людини).

Не заперечуючи принципу неподільності та взаємозалежності усіх груп основних прав людини, не можна, однак, вважати, що всі вони є цілком рівноцінними для забезпечення її існування і розвитку. Тому й послідовність їх викладу не повинна бути довільною, «випадковою»: вона має так чи інакше зважати на певну нерівнозначність прав людини і відображати її.

Крім наведеної класифікації, всі права людини можуть розподілятися на певні види і за іншими критеріями, а саме:

- за значенням для їх носія — **основні** (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і **неосновні** (які не є життєво необхідними);

- за характером, способом здійснення — **активні** (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і **пасивні** (свобода «від», тобто від втручання, перешкод з боку інших суб'єктів);

- за суб'єктним складом здійснення — **індивідуальні** (здійснюються лише одноособовими діями — наприклад, право на свободу переконань, думок, на виховання своєї дитини), **колективні** (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права — наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій) і, так би мовити, **змішані** (здійснюються як індивідуальними, так і колективними діями).

4. Міжнародно-правові засоби, призначені для забезпечення і захисту основних прав людини

Усі сучасні держави залежно від стану дотримання ними основних прав людини можна розділити на три групи:

1. Тоталітарні держави, які відверто нехтують правами людини (М'янма (Бірма), Ірак, Судан, Заїр).

2. Держави, котрі декларують, визнають загальною всі основні права людини, проте ще не створили усіх належних механізмів для їх дотримання (Україна, Росія, деякі країни Східної Європи, ряд

держав Центральної і Латинської Америки, які звільнилися від диктатури).

3. Держави, де існують досить розвинені правові інститути із захисту прав громадян, хоча й там є порушення прав окремих меншин (ФРН, Франція).

Таке становище вимагає використання у різних країнах засобів міжнародного контролю за дотриманням прав людини. До них належать: **а) міжнародно-правові акти**, які вміщують правила діяльності, формулюють права і обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які звичайно не вміщують норм, правил поведінки, безпосередньо не формують прав і обов'язків (зокрема декларації, заяви, меморандуми);

б) міжнародні органи

спос-тереження, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та захисту цих прав (суди, трибунали).

Серед усіх цих засобів слід також розрізняти «всесвітні» (тобто такі, які створені і використовуються світовим співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй, її компетентних органів або під її егідою) і «регіональні» (або, умовно кажучи, континентальні).

Засоби всесвітнього співтовариства

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Загальна декларація прав людини (1948 р.);

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.);

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права;

Декларація соціального прогресу і розвитку (1969 р.);

Декларація про право на розвиток (1986 р.);

Декларація і План дій другої Всесвітньої конфе-ренції з прав людини (1993 р.).

б) Міжнародні органи:

Комісія з прав людини Економічної і Соціальної Ради **ООН**;

Комітети ООН з прав людини; економічних, соціальних, культурних прав; ліквідації расової дискримінації; ліквідації дискримінації жінок;

Центр з прав людини Відділення ООН у Женеві;

Верховний Комісар ООН з прав людини;

Верховний Комісар ООН у справах біженців.

Регіональні (континентальні) засоби

Європа

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (прийнята Радою

Європи, до складу якої тоді входило 11 країн, в Римі у 1950 р.; зараз до складу Ради Європи входять понад 40 країн, у тому числі й східноєвропейські);

Європейська соціальна хартія (Турін, 1961 р.);

Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) (підписаний 35 державами в Гельсінкі у 1975 р.);

Підсумковий документ Віденської зустрічі держав — учасниць НБСЄ (1989 р.);

Хартія основних соціальних прав робітників Європейського Економічного Співтовариства (Страсбург, 1989 р.);

Паризька хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990 р.);

Документи Конференцій з людського виміру загальноєвропейського процесу держав — учасниць НБСЄ (Паризької (1989 р.), Копенгагенської (1990 р.), Московської (1991 р.);

Заключний документ Гельсінської наради держав — учасниць НБСЄ «Виклик часу перемін» (1992 р.).

б) Міжнародні органи:

Європейський суд з прав людини;

Комісар Ради Європи з прав людини.

Америка

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Американська декларація прав та обов'язків людини (прийнята Організацією Американських Держав (ОАД), до складу якої входять понад 30 держав, у квітні 1948 р.);

Американська конвенція про права людини (ОАД, Коста-Ріка, 1969 р.). б) Міжнародні органи:

Міжамериканська комісія з прав людини;

Міжамериканський суд з прав людини.

Африка

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Африканська хартія прав людини і народів (прийнята Організацією африканської єдності (ОАЄ), до складу якої входить 30 держав, у м. Бан-джулі (Гамбія) 1981 р.).

б) Міжнародні органи:

Африканська комісія з прав людини і народів. Отже, сучасна практика свідчить про інтенсифікацію процесу міжнародного визнання і забезпечення основних прав людини, що, безперечно, має гуманістичне, прогресивне значення.

5. Основні тенденції розвитку прав людини

До таких тенденцій належать:

- все ширше запровадження у суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права;

- дедалі ширше запровадження у свідомість суспільства розуміння прав людини як соціально-історичного явища;

- розповсюдження принципу правової рівності на все більше коло людей;

- збільшення «каталога» прав людини (як результат зростання їхніх потреб), якому, проте, **не** завжди відповідають реальні можливості задоволення деяких прав (тобто у ряді випадків права людини фіксуються у законодавстві «достроково», «випереджувально»);

- зростання кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання прав людини.

Внаслідок того, що після Другої світової війни права людини поступово переставали бути лише внутрішньою справою держав, виникла, утверджується та набуває дедалі більшого поширення ідея утворення нового міжнародного правового порядку. Серед найважливіших його рис слід відзначити такі:

- універсалізація концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

- поширення примату, верховенства норм міжнародного права щодо норм внутрішньодержавного законодавства з питань прав людини;

- об'єктивна поінформованість світової громадськості про стан дотримання прав людини у різних країнах;

- утворення і розгортання діяльності неурядових (громадських та інших) організацій із захисту прав людини, їх державна підтримка;

- підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини.

Яскравим проявом наведених тенденцій стала друга Всесвітня конференція з прав людини, організована ООН у Відні в червні 1993 р. (перша така конференція відбувалася під егідою цієї організації 1968 р. в Тегерані). У Віденській конференції, що проходила під девізом «Права людини: знати їх, вимагати їх, захищати їх», взяли участь делегації на чолі з міністрами закордонних справ майже 140 держав, у тому числі й України.

Зазначені тенденції, гадаємо, повинні враховуватись при загальній оцінці стану законодавства сучасної України з питань прав людини і громадянина та при підготовці відповідних законодавчих пропозицій. У цьому, мабуть, полягає один із шляхів забезпечення наукової обґрунтованості становлення сучасної цивілізованої, гуманної правової системи в Україні.

6. Основні права дитини

Люди у віці до 18 років за міжнародно-правовими критеріями є неповнолітні і тому належать до категорії «дітей» (ст. 1 Конвенції про права дитини, прийнятої ООН у 1989 р.; за 10 років до того ООН проголосила Декларацію прав дитини).

Для цієї категорії суб'єктів значна частина основних прав людини нічим не відрізняється за своїм змістом від прав повнолітніх (дорослих) осіб. Інша ж група таких прав певним чином специфікується, змістовно конкретизується (наприклад, право на розвиток). Та, окрім цього, дітям належать і особливі, «додаткові» можливості, які зафіксовані зазначеною Конвенцією в усіх «змістовних» різновидах прав. Зокрема виділяють серед прав:

фізичних — права на першочерговість захисту і допомоги, здорове зростання, неприпустимість таких кримінальних покарань, як смертна кара і довічне тюремне ув'язнення;

особистісних — права на знання своїх батьків і не розлучення з ними (сімейні зв'язки), виховання;

культурних — право на відповідні ігри і розважальні заходи;

економічних — право не бути залученим до роботи до досягнення певного віку;

політичних — права не призиватись на державну військову службу до 15 років, на захист з боку держави від недбалого і брутального, жорстокого поводження, експлуатації та розбещення.

Спеціальним органом всесвітнього співтовариства із спостереження та контролю за дотриманням прав дитини, закріплених у згаданій Конвенції (Україна приєдналась до неї у 1991 р.), є Комітет ООН з прав дитини.

7. Загальносоціальні обов'язки людини

Із загально соціальними правами дорослої (пов-нолітньої) психічно нормальної людини природно пов'язуються її соціальні обов'язки, зобов'язання.

Загальносоціальний обов'язок людини — це необхідність певної її поведінки, що об'єктивно зумовлена конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, нації., народу, його соціальних верств і всього людства.

Видова класифікація загально соціальних обов'язків людини переважно відповідає згаданій класифікації її основних прав. Тому серед таких обов'язків можна зазначити:

фізичні (наприклад, утримування і захист своїх неповнолітніх дітей);

особистісні (наприклад, поважати честь, гідність, сумління, думки і погляди людей або їхніх спільностей; виховувати своїх дітей);

культурні (наприклад, дбайливо ставитися до пам'яток історії людства);

економічні (наприклад, віддавати частину індивідуального прибутку, доходу на загальносуспільні потреби);

політичні (наприклад, протистояти насильству, вдаватися тільки до мирних засобів задоволення своїх політичних інтересів).